

ПІДСТАВИ ПРИПИНЕННЯ ДОГОВІРНИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ

**СЛОМА Валентина Миколаївна - доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри цивільного права і процесу Західноукраїнського національного
університету**

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-9582-1236>

УДК 347.4

DOI 10.32782/NP.2023.4.31

У статті на основі аналізу норм чинного законодавства та доктринальних положень охарактеризовано особливості підстав припинення договірних зобов'язань. Констатовано, що припинення договірних зобов'язань розглядається як можливість реалізації учасниками своїх прав, так і як один із способів їх захисту у випадку порушення. Зроблено висновки, що підставами припинення договірних зобов'язань є певні життєві обставини або їх сукупність, з якими норми права пов'язують припинення прав і обов'язків їх учасників. Акцентовано, що підстави припинення договірних зобов'язань визначаються законом або договором та мають юридичну силу лише для учасників договірних відносин.

Ключові слова: договір, припинення договірних зобов'язань, виконання договору, зміна договору, розірвання договору.

Постановка проблеми

На відміну від відносин власності, які є статичними відносинами, зобов'язальні відносини характеризуються динамічним характером. Складовими частинами динаміки зобов'язального правовідношення є або можуть бути такі стадії: виникнення, зміна правовідношення, виконання суб'єктивних обов'язків, порушення зобов'язання та його захист, припинення зобов'язання [6, с. 274]. Припинення є одним із складових елементів динаміки даних правовідносин, а також способом захисту цивільних прав та інтересів їх учасників.

Стан дослідження

Питанням припинення договірних зобов'язань приділяли увагу у своїх наукових працях Т. В. Боднар О. В. Дзера, А. В. Коструба, О. О. Кот, Т. О. Родоман та інші вчені. Водночас, дане питання потребує подальших наукових пошуків.

Метою статті є з'ясування особливостей підстав припинення договірних зобов'язань на основі аналізу норм чинного законодавства України та доктринальних положень.

Виклад основного матеріалу

Підставою припинення цивільно-правового договору є юридичний факт або сукупність юридичних фактів. Юридичні факти, з якими пов'язується припинення договору, мають юридичну силу лише для сторін договірних правовідношення. Як зазначає І. О. Турчак «дані обставини, по-перше, можуть бути об'єктивними та суб'єктивними, тобто залежними від волі осіб – сторін договору чи ні. По-друге, вони можуть мати як тимчасовий, так і постійний характер. По-третє, можуть встановлюватися судом або, зокрема, сторонами договору. Перелік ознак таких обставин не є вичерпним» [14, с. 167].

Залежно від вольового критерію підстави припинення договірних зобов'язань поділяються на події та дії (правомірні та неправомірні). Аналізуючи положення Глави 50 ЦК України до дій слід віднести: виконання зобов'язання, передання відступного,

зарахування зустрічних вимог, домовленість сторін, прощення боргу тощо. До подій належать смерть фізичної особи, неможливість виконання договору, поєднання боржника і кредитора в одній особі.

Т. В. Боднар загальні підстави припинення зобов'язання поділяє наступним чином: «підстави, які ведуть до погашення зобов'язання: належне виконання; передання відступного; зарахування ...; підстави, в основі яких лежить відмова від зобов'язання: вимога однієї з сторін; домовленість сторін; новація; прощення боргу; підстави, в основі яких покладено неможливість виконання: поєднання боржника і кредитора в одній особі; неможливість виконання; смерть фізичної особи; ліквідація юридичної особи» [3, с. 25].

Однією із логічних і найбільш бажаних для сторін підставою припинення договору є його виконання, проведене належним чином (ст. 599 ЦК України), адже як зазначає С. М. Бервено «без цього укладення будь-якого договору втрачає будь-який сенс» [1, с. 182]. Науковець також слушно акцентує, що «належне виконання – це не лише зазначення на мету, якої бажають досягти сторони зобов'язання, укладаючи договір і визначаючи в ньому умови та елементи виконання. Це той стандарт поведінки, якому мають слідувати суб'єкти зобов'язання для того, щоб досягти зазначеної мети» [1, с. 219]. Про належне виконання договору можна говорити у таких випадках: зобов'язання виконується належними сторонами або особами, визначеними договором; належний предмет виконання; дотримано спосіб, строк і місце виконання зобов'язання.

Відповідно до ст. 600 ЦК України зобов'язання припиняється переданням відступного, умови здійснення якого визначаються за домовленістю сторін. Умова про передання відступного може бути вказана у тексті основного договору або може оформлятися окремим документом. Щодо моменту настання правоприпиняючого юридичного факту, то варто підтримати позицію А. В. Коструби, який зазначає, що «сторони зобов'язання, керуючись принципом свободи договору, вільні у виборі моменту у часі, коли основне зобов'язання припиняється.

Вони можуть визначити цей час як конкретний (день, година) або прив'язати його до певного явища (передання речі, підписання угоди). Якщо ж сторони в зобов'язанні не передбачили момент припинення основного зобов'язання відступним, то цей момент має визначатися залежно від предмета відступного» [7, с. 195].

Зобов'язання може припинитись зарахуванням зустрічних вимог (ст. ст. 601-603 ЦК України). Умовами застосування зарахування є: 1) існування двох зобов'язань між сторонами, кожна з яких в одному зобов'язанні є кредитором, а в іншому – боржником; 2) однорідність зустрічних вимог; 3) настання строку виконання зобов'язання, крім випадків, коли строк виконання не встановлений або визначається моментом пред'явлення вимоги.

Варто зазначити, що «важливою умовою для здійснення зарахування зустрічних вимог є безспірність вимог, які зараховуються, а саме, відсутність спору щодо змісту, умови виконання та розміру зобов'язань. Наявність заперечень іншої сторони на заяву про зарахування чи відсутність будь-якої з названих вище умов, виключає проведення зарахування у добровільному порядку» [8].

Підставою припинення зобов'язання є також новація (ст. 604 ЦК України), умовами застосування якої є наступні: «нове зобов'язання повинне пов'язувати тих самих осіб, що і первісне; сторони мають досягти згоди щодо заміни одного зобов'язання іншим, а «домовленість про новацію», – це договір про заміну зобов'язання; вчиняється новація у формі двостороннього правочину (новаційного договору), який має відповідати вимогам до форми та змісту, необхідних для нового зобов'язання; наявність наміру сторін вчинити новацію, про який сторони повинні обов'язково вказати у договорі, а за відсутності такого застереження первинне зобов'язання не припиняється, а буде діяти поряд з новим; дійсність первинного зобов'язання (недійсність первинного зобов'язання веде до недійсності і нового зобов'язання, що витікає з новації, якщо ж недійсним є новаційний договір, сторони залишаються пов'язаними первинним зобов'язанням, і новація не відбувається);

заміна змісту зобов'язання, або має виконуватися те саме, але на іншій правовій підставі; допустимість заміни первісного зобов'язання новим» [5].

Зобов'язання припиняється внаслідок звільнення (прощення боргу) кредитором боржника від його обов'язків, якщо це не порушує прав третіх осіб щодо майна кредитора (ст. 605 ЦК України). Прощення боргу є одностороннім правочином. Як зазначає А. В. Коструба «сам факт прощення кредитором боргу є фактом задоволення інтересу кредитора. У зв'язку з цим учасники цивільно-правових відносин мають презюмувати, що зобов'язання виконане в повному обсязі і жодна зі сторін не може посилатися на обставину прощення як на факт, що свідчить про неповне виконання зобов'язання боржником перед кредитором» [7, с. 200].

Відповідно до ст. 606 ЦК України зобов'язання припиняється поєднанням боржника і кредитора в одній особі. У постанові Великої Палати Верховного Суду від 03.04.2019 р. у справі № 757/31762/14-ц вказано, що «азначена підстава припинення цивільно-правового зобов'язання відноситься до групи підстав, що не належать до правочинів і не залежать від волі сторін. Поєднання (збіг) боржника і кредитора в одній особі має місце у разі, коли до сторони, яка є боржником, переходить відповідно до будь-якої зазначеної в законі підстави зобов'язання іншої особи, за яким ця особа є кредитором щодо боржника, у цьому зобов'язанні і навпаки» [9]. Договірне зобов'язання за даною підставою може припинитись, зокрема, у випадку спадкування, коли спадкоємець перебував у зобов'язальних правовідносинах зі спадкодавцем.

Підставою припинення договірного зобов'язання є неможливість його виконання у зв'язку з обставиною, за яку жодна із сторін не відповідає (ст. 607 ЦК України). І. В. Продаєвич вказує, що «неможливість виконання тієї дії, яка становить зміст зобов'язання, залежно від причин настання, або припиняє зобов'язальне відношення, або, навпаки, ускладнює його. Неможливість виконання буває: 1) первісна, коли вона існувала при самому встановленні зобов'язання; 2) наступна, коли вона насту-

пає після того моменту. Незалежно від моменту виникнення неможливість поділяється на два види: 1) об'єктивна; 2) суб'єктивна» [10, с. 167].

Статті 608 та 609 ЦК України передбачають припинення зобов'язання смертю фізичної особи та ліквідацією юридичної особи. Водночас зміст даних статей ЦК України «не дає повного уявлення про усі можливі конкретні випадки припинення зобов'язань за передбаченими в них підставами. Натомість ця прогалина певною мірою заповнюється нормами ЦК України, що регулюють окремі види договірних зобов'язань» [6, с. 291]. Зокрема, відповідно до ч. 2 ст. 755 ЦК України договір довічного утримання (догляду) припиняється зі смертю відчувача. Ч. 1 ст. 1008 ЦК України підставою припинення договору доручення визначає смерть довірителя або повіреного.

Варто зазначити, що цивільне законодавство передбачає можливість дострокового припинення договірних зобов'язань. Зокрема, у ст. 651 ЦК України визначено підстави для зміни або розірвання договору, до яких віднесено згоду сторін, рішення суду, односторонню відмову від договору.

За юридичною природою згода сторін є двостороннім правочином. Форма правочину про зміну або розірвання договору повинна відповідати вимогам ст. 654 ЦК України. Як приклад згоди сторін можна розглядати положення ст. 658-1 ЦК України, яка надає можливість сторонам договору купівлі-продажу домовитись про придбання однією стороною в іншої права розірвати цей договір в односторонньому порядку.

Також, відповідно до ч. 1 ст. 652 ЦК України у разі істотної зміни обставин, якими сторони керувалися при укладенні договору, договір може бути змінений або розірваний за згодою сторін, якщо інше не встановлено договором або не впливає із суті зобов'язання. У даному випадку «підставою для припинення є не сам факт порушення зобов'язань однією зі сторін, а істотна зміна обставин, що виражається в неможливості досягнення відповідного правового результату. Тому виникнення і припинення правовідношення в цьому разі відбувається в рамках регулятивних відносин» [11, с. 75].

Підставою для розірвання договору є рішення суду. Відповідно до ч. 2 ст. 651 ЦК України договір може бути змінено або розірвано за рішенням суду на вимогу однієї із сторін у разі істотного порушення договору другою стороною. Істотним є таке порушення стороною договору, коли внаслідок завданої цим шкоди друга сторона значною мірою позбавляється того, на що вона розраховувала при укладенні договору. До чинників, які необхідно враховувати при визначенні істотності порушення договору, належать: «1) значущість шкоди від порушення; 2) фактор неможливості або ускладненості покладання відповідальності за збитки на боржника; 3) значущість порушення як такого; 4) втрату кредитором інтересу у виконанні договору; 5) втрату довіри до боржника; 6) фактор передбачуваних негативних наслідків порушення; 7) принциповість суворого дотримання умов договору; 8) інтерес боржника у збереженні договору; 9) ступінь виконання договору до моменту його розірвання; 10) відсутність інтересу боржника у збереженні договору; 11) не оспорювання боржником здійсненої кредитором односторонньої відмови протягом розумного строку; 12) звільнення боржника від відповідальності за допущене порушення; 13) недобросовісність боржника; 14) врахування вини кредитора і його добросовісності; 15) неодноразовість порушення (визначення істотності порушення за сукупністю); 16) публічний характер порушеного договору; 17) неусунення боржником порушення в додатковий термін; 18) ненадання боржникові можливості усунути порушення; 19) готовність боржника усунути порушення, виражена у вигляді відповідного запиту; 20) об'єктивну неможливість усунення порушення; 21) можливість легкого виправлення порушення силами кредитора або залучених ним осіб» [4].

Ч. 3 ст. 651 ЦК України встановлює, що у разі односторонньої відмови від договору у повному обсязі або частково, якщо право на таку відмову встановлено договором або законом, договір є відповідно розірваним або зміненим. Односторонню відмову від договору розглядають як «передбачений законом або договором спосіб його розірвання, що

застосовується в односторонньому порядку стороною договору в разі його порушення контрагентом, або припинення дії договору, укладеного на невизначений строк» [13, с. 245]. Отже, відмова від договору за правовою природою є одностороннім правочином.

Як зазначає Т. О. Родман «механізм здійснення права на односторонню відмову від договору (зобов'язання) охоплює такі елементи: 1) спосіб односторонньої відмови, суть якого полягає у застосуванні несудового порядку зміни договірних правовідносин; 2) повідомлення другої сторони про односторонню відмову, надіслане їй в передбаченій договором або законом формі і у встановлений строк; 3) момент зміни договірних відносин, що визначається отриманням повідомлення, якщо інший строк не зазначений в самому повідомленні» [12, с. 175].

Не дивлячись на те, що законодавець передбачає однакові підстави для зміни та розірвання договору, наслідки їх застосування будуть різними. Зокрема відповідно до ч. 1 ст. 653 ЦК України у разі зміни договору зобов'язання сторін змінюються відповідно до змінених умов щодо предмета, місця, строків виконання тощо. Підстави зміни договору можуть бути як пов'язаними із порушенням умов договору, так і не залежати від нього.

У разі розірвання договору зобов'язання сторін припиняються (ч. 2 ст. 653 ЦК України). Розірвання договору визначається як дія, яка спрямована на припинення частково або повністю невиконаного договору і тим самим припинення виниклих із договору зобов'язань на майбутнє [2, с. 6].

Висновки

Підсумовуючи викладене вище, можемо констатувати, що припинення договірних зобов'язань відіграє важливу роль у взаємовідносинах між його сторонами, оскільки розглядається як можливість реалізації ними своїх прав, так і як спосіб їх захисту у випадку порушення. Договірні зобов'язання припиняються з підстав, які розглядаються як певні життєві обставини або їх сукупність, з якими норми права пов'язують припинення прав і обов'язків їх учасників. Підстави припинення договірних зобов'язань визначаються договором і законом та класифіку-

ються за різними критеріями. Зокрема, за вольовим критерієм підстави припинення договірних зобов'язань поділяються на дії (виконання зобов'язання, передання відступного, зарахування зустрічних вимог, домовленість сторін, прощення боргу тощо) та події (смерть фізичної особи, неможливість виконання договору, поєднання боржника і кредитора в одній особі тощо).

Література

1. Бервено С. М. Проблеми договірних прав України: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2006. 392 с.
2. Бобошко О. Особливості розірвання договорів за законодавством України. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 8. С. 5-8.
3. Боднар Т. В. Теоретичні проблеми виконання договірних зобов'язань (цивільно-правовий аспект): автореф. ... дис. д-ра юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2005. 36 с.
4. Бураков С. Критерії істотності або неістотності порушення умов договору як підстава для його розірвання. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/zmi/1159520/>
5. ВС вказав на юридичні ознаки та умови новації. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/692985/>
6. Договірне право України. Загальна частина: навч. посіб. / Т. В. Боднар, О. В. Дзера, Н. С. Кузнєцова та ін.; за ред. О. В. Дзери. Київ: Юрінком Інтер, 2008. 896 с.
7. Коструба А.В. Юридичні факти в механізмі правоприпинення цивільних відносин: монографія. Київ: Ін Юре, 2014. 376 с.
8. Морозов Є. Нюанси припинення зобов'язання шляхом зарахуванням зустрічних однорідних вимог. URL: <https://news.dtki.ua/law/jurisprudence/59258-niuanzi-pripinennia-zoboviazannia-shliaxom-zaraxuvanniam-zustricnix-odnoridnix-vimog>
9. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 03.04.2019 р. у справі № 757/31762/14-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/82157203>
10. Продаєвич І.В. Припинення зобов'язань неможливістю виконання. *Актуальні проблеми держави і права*. 2008. Вип. 42. С. 166-170.

11. Рим Т.Я. Зміна та припинення інвестиційних правовідносин як спосіб захисту цивільних прав та інтересів. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2020. Вип. 2. С. 72-76.

12. Родоман Т.О. Зміна умов договору як спосіб захисту цивільних прав та інтересів: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2018. 210 с.

13. Святошнюк А.Л. Підстави для зміни або розірвання цивільно-правового договору за законодавством України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія Право. 2012. Вип. 20. Ч. II. Т. I. С. 243-246.

14. Турчак І.О. Підстави припинення цивільно-правового договору. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького*. 2012. № 5. С. 166-172.

Valentyna Sloma

FOUNDATIONS FOR TERMINATION OF CONTRACTUAL OBLIGATIONS

Based on the analysis of current legislation and doctrinal provisions, the article characterizes the peculiarities of the grounds for termination of contractual obligations. It has been stated that termination of the contractual obligation is considered both as an opportunity for the parties to exercise their rights and as one of the ways to protect their violated rights. It has been concluded that the grounds for termination of contractual obligations are certain life circumstances or their combination, where the rules of law is connected with the termination of rights and obligations of their participants. The legal facts underlying the termination of a contract are legally binding only for the parties to the contractual relationship. It has been noted that according to the volitional criterion, the grounds for termination of a contractual obligation are divided into actions (performance of a contract, transfer of a consideration, offset of counterclaims, agreement of the parties, forgiveness of debt, etc.) and events (death of an individual, impossibility of contract performance, combination of a debtor and a creditor in one person, etc.)

Keywords: contract, termination of contractual obligations, performance of a contract, amendment of a contract, termination of a contract.